

КОМПАРАТИВІСТИКА

УДК 821.162.2.09 Старицький
УДК 821.162.1 Сенкевич

МАРЦЕНІШКО Вікторія Олександрівна,
викладач кафедри української літератури і
компаративістики Черкаського національного
університету ім. Б.Хмельницького
e-mail: vikolitta@mail.ru

ОСНОВНІ КОНЦЕПТИ ІСТОРІОСОФІЇ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО Й ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Історіософія Михайла Старицького й Генрика Сенкевича полягає у своєрідному синтезі історіографічного й історіософського первнів при визначальності суб'єктивного, оцінного начала у потрактуванні історичних подій. Спільним для письменників є увага й повага до факту, до джерел. Проте їх, передусім, цікавить антропологічний вимір історії, роль особистості, драматизм її буття в контексті драми чи її трагедії всенародної. Тобто чинник не скільки фактологічний, скільки духовно-психологічний. Прозайки, показуючи на прикладі ідеалів людини патріархальної, прагнули розкрити прямо протилежні цінності індивіда, психології кожної окремої особистості. У романах акцентується на перевазі суспільного над індивідуальним, рубежу добра й зла, правди й неправди, свободи й несвободи, духовного злету й морального колапсу. З'ясовано основну тотожність проаналізованих творів: письменники моделюють формулу вічного ментального неспокою, постійного прагнення до поступу заради правди й честі – індивідуальної, колективної, національної, – власне, це й сформувало художню візію історії Старицького й Сенкевича.

Старицький і Сенкевич вписали свою естетичну теорію й практику у філософсько-світоглядні й образно-естетичні координати народної творчості, національної ідентичності. Варто зважати на те, що писали вони в той час, коли побудову національної моделі як ідейно-філософського й художньо-естетичного феномену ускладнювала суспільна атмосфера в Імперії, позначена відбитком співіснування різних ідеологій (зокрема, просвітницької і романтичної). Письменники значно поглибили романтичну доктрину наукового «народництва» з її найбільш прикметними ознаками: розумінням самотності нації в різних виявах; абсолютизацією ідеї народу; уведенням у суспільну рецепцію поняття «дух народу»; потрактуванням його як одвічної даності, незмінної у своїй суті.

Ключові слова: історіософія, художній історизм, історичний роман, автор, психологія, образ, проблема національного, дискурс, інтерпретація, трансформація, концепт.

Постановка проблеми. Друга чверть – середина XIX століття позначені в Україні появою філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження, що визначала спрямування розвитку культури України розглядуваного періоду. Загалом кажучи, цей процес відбувався як складова частина загальнослов'янського, ширше – всеєвропейського руху, спрямованого на пізнання минулого з метою усвідомлення сутності й сенсу існування свого народу, усвідомлення самості етносу.

Ведучи мову про внесок Миколи Костомарова у розвитку історіософської концепції, О.Некряч зауважує, що «в Україні розробку філософії української національної ідеї започатковують члени Кирило-Мефодіївського товариства – таємної політичної організації, що була створена в Києві у грудні 1845 року і проіснувала до березня 1847 року, коли її, за доносом студента Петрова, було розгромлено царським урядом. Різними шляхами прийшли до товариства його члени. Неоднаково склалась їхня подальша доля. Відмінними були підходи окремих членів товариства до тих чи інших політичних питань. Але всіх їх єднала спільність філософсько-світоглядних засад, що ґрунтувались на зусиллях, спрямованих до відтворення образу України та українського народу, усвідомлення його місця в світі,

особливостей, що визначають специфіку українського народного духу з-поміж інших народів. Ці ідеї відіграють визначальну роль у розвитку духовної культури України впродовж всього XIX й початку XX століття» [1, 160]. Наведені міркування про тяглість історіософських традицій дозволяють у цьому контексті звернутися до творчого доробку відомих діячів кінця XIX століття – Михайла Старицького й Генріка Сенкевича. Адже, незважаючи на усю індивідуальність і неповторність ідейно-художньої структури, творчість Старицького й Сенкевича, як і будь-якого митця, не відбувалася в художньому вакуумі, не була відокремленою від тенденцій світового літературного й суспільного процесів. Спостереження над літературною спадщиною письменників дозволяють констатувати не лише глибоку закоріненість їхньої творчості в національний культурний ґрунт, а й міцний зв'язок із тогочасним мистецьким контекстом.

Цілком очевидно, що всебічна ґрунтовна обізнаність письменників із попередніми літературними традиціями дає об'єктивні підстави дослідникам визначати в їхній творчості впливи багатьох художніх систем та ідейно-філософських концепцій. Такий підхід дозволяє констатувати складність стосунків Старицького й Сенкевича з різноманітними художніми традиціями, які відбувалися подекуди як у режимі свідомого та несвідомого наслідування, так і діалогу.

Мета статті: дослідити роль історіософської концепції у формуванні ідеологічного дискурсу в історичній прозі останньої чверті XIX століття. З'ясувати значення такої літератури у формуванні національно-політичних ідеологій і програм суспільно-політичних рухів України й Польщі. Об'єктом вивчення є трилогія «Богдан Хмельницький» Михайла Старицького і роман «Вогнем і мечем» Генріка Сенкевича.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, Михайло Старицький і Генрік Сенкевич отримали ґрунтовну класичну освіту. Письменники виявляли величезний інтерес не лише до історії свого народу, але й всесвітньої, цікавилися свідченнями сучасників подій, історичними джерелами, документами. Дослідники життя й творчості українського й польського письменників, серед яких – Н. Левчик, В. Поліщук, Ю. Кшижановський і Р. Радишевський, говорять про широку обізнаність митців з історіографічною літературою українською, російською, польською мовами («Історія Русів», «Літопис Самовидця», літописи С. Величка і Г. Грабянки, праці Є.-С. Бандтке, Д. Бантиш-Каменського, О. Бодяньського, М. Карамзіна, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Маркевича, М. Погодіна, А. Скальковського). Їхні різножанрові твори, епістолярій засвідчують високий рівень духовних потреб, визначеність мистецьких уподобань і цілком певну ідейну спрямованість.

Утілені в художній формі уявлення й судження про історичну долю України і Польщі в контексті геополітичних аспектів, опосередковано – світової історії, в ракурсі як минувшини, так сучасного життя і візії майбутнього, у тягlostі і взаємозв'язку всіх трьох стадій процесу – ось що ми маємо на увазі, говорячи про історіософію Старицького й Сенкевича. Саме так Ю. Барабаш охарактеризував визначення історіософії Тараса Шевченка, яке впродовж тривалого часу було поза науковим обігом, а сам термін у радянські часи взагалі ігнорувався в словниках та енциклопедіях. Тому дослідник намагається якомога детальніше й зрозуміліше розтлумачити саме це поняття, продовжуючи: «Це сукупність Шевченкових поетично-філософських інтерпретацій, версій, оцінок подій національної історії, тлумачень її сенсу і тенденцій, характеристик героїв і “антигероїв”. При цьому поетова історіософська постава виразно особистісна, емотивна, незрідка суб'єктивна, позначена впливом упереджень або спонтанних реакцій, але в означених рамках концептуально цілісна, художньо й психологічно вмотивована» [2, 50]. Отже, історіософія знаходить своє вираження і втілення не в наукових (чи наукоподібних) дефініціях і формулах, а в живій плоті мистецьких творів, відчитуємо її в конкретних художніх сюжетах, мотивах, образах, у поетичних, міфологічних структурах, де раціоналістично-аналітичний елемент, прями поетові судження та оцінки, ліричні відступи й публіцистичний коментар, історичні чи актуальні рефлексії, ремінісценції, розмисли виступають органічною, сутнісно важливою, та все ж аж ніяк не вирішальною (лише «однією з...») складовою [2, 55].

Залишається додати, що такий підхід дозволяє здійснити порівняльну характеристику основних концептів історіософії Михайла Старицького й Генріка Сенкевича.

Виклад основного матеріалу. Визначальну роль у формуванні світогляду і Старицького, і Сенкевича відіграли родинне середовище, інтелектуальна й суспільно-політична атмосфера, в якій вони жили і творили. Життєва позиція, світоглядні орієнтири майбутніх письменників формувалися в атмосфері батьківської родини кожного з них, зокрема, на традиціях патріархального, головним чином дрібнопомісного дворянства. У минулому цей багаточисельний стан українського й польського суспільства був активним учасником визвольного руху й надалі продовжував плекати традиції шляхетського патріотизму. Оскільки національне звільнення батьківщини залишалося його заповітною мрією, тому дрібне дворянство так наполегливо продовжувало захищати свою, «батьківську» віру (православ'я і католицизм) й національну самобутність, особливо активну боротьбу провадило проти асиміляторської політики Російської імперії.

Про такі власні світоглядні орієнтири багато зазначав Старицький у мемуарах, листах і, зрештою, в художніх творах. Як свідчить ряд джерел, зокрема автобіографічні спогади письменника, у старосвітській родині Лисенків і Старицьких дотримувалися українських звичаїв, зберігали козацькі традиції, вживалася українська мова, співалися народні пісні [див.: 3, 636-637]. Особливо на майбутнього письменника вплинуло культурно-мистецьке, духовне оточення сім'ї Лисенків, яка не тільки його зростила, а й дала світові відомого композитора М. Лисенка, однодумця Старицького в багатьох починаннях. Можна припустити, що саме з дитинства у Старицького зароджувався інтерес до історії козацтва, що пізніше втілювалось у його історичній романістиці, до фольклору, зразки якого він охоче збирав із М. Лисенком і вплив якого помітний у його творчості, до рідної мови. Як згадував Старицький, спілкування з рідним дядьком Олександром, який захоплювався козацькими звичаями і традиціями, знав велику кількість історичних дум і пісень, не цурався рідної мови, «ще більше утвердило наші симпатії до малоросійської мови та до малоросійської старовини» [6, 8, 238].

Подальший вплив на становлення світогляду Старицького, зокрема його історіософських поглядів, мали передові ідеї «вчителів-просвітителів» Полтавської гімназії, «яка за розумовим і суспільним розвитком стояла значно вище (від Харківської. – В.М.) і випускала вихованців із більш солідним розумовим багажем та прогресивно-гуманним світоглядом» [6, 8, 393]; далі – роки навчання в Харківському та Київському університетах. Інтелектуальна атмосфера останнього, в якому провідними наприкінці 50-х років стали українофільські ідеї («...будили цікавість до вивчення народу, політичний рух підтримував почин народного почуття, що загострювало до боротьби» [6, т.8, с.393]), активна участь на початку 60-х років у діяльності Київської громади стали вирішальними у визначенні письменником свого місця в культурно-національному русі. Саме в цей період життя Старицький робить усвідомлений вибір на користь українства і присвячує йому всю подальшу творчість і діяльність. Таким чином, у 60-их роках XIX ст. остаточно і досить чітко сформувалися світоглядні принципи митця, що свого часу зауважував М. Зеров, котрий писав: «В його (Старицького. – В.М.) пам'яті шістдесяті роки залишилися світлою порою, життєвими святками» [4, 87].

Схожі орієнтири, як у випадку Старицького, вплинули на становлення світогляду і польського письменника. Виховання в небагатій шляхетській родині, де поруч з умовностями станovo-релігійної моралі шанували військово-патріотичні традиції, значною мірою сформувало у світогляді Сенкевича багато рис, які певною мірою визначили його симпатії в майбутньому. Так, своє захоплення лицарством митець згодом пояснив культом сімейних традицій. Його дід служив у легіонах Домбровського; батько, Юзеф Сенкевич, юнаком брав участь у повстанні 1830 року; старший брат Казімеж, який емігрував після поразки повстання 1863 року, боровся за честь Франції під час франко-пруської війни і загинув під Орлеаном. Письменник із гордістю згадував своїх відомих родичів – поетесу Марію Луцевську і Йохама Лелевеля, знаменитого історика, котрий очолив повстання 1830 року. Зі спогадів письменника дізнаємося про те, що в дитинстві йому читали відомі патріотичні вірші Ю.У. Немцевича («Історичні пісні»), в яких звучить оспівування

колишньої величі Речі Посполитої [5, 14]. Згодом улюбленими письменниками юного Сенкевича стали М. Рей, Я. Кохановський та інші класики старопольської літератури.

Навчаючись у варшавській Головній Школі, тобто польському університеті, Сенкевич, ідучи за покликом серця і всупереч бажанню батьків, переходить із медичного факультету на історико-філологічний, таким чином, свідомо обираючи літературу як спосіб самовираження і пропагування патріотичних ідей. Для майбутнього нобелівського лауреата 60 – 70-х рр. XIX ст. стали часом пошуків у царині літератури, а також часом становлення політичних переконань. Спочатку, виступаючи на шпальтах «Пшегодніка Тигодньового» і «Тигодніка Ілюстрованого» під псевдонімом «Літвос», Сенкевич здобуває славу одного з найпопулярніших фейлетоністів Варшави; згодом, перебуваючи під впливом ідеології позитивізму, спробував себе в жанрі тенденційного, дидактично-виховного оповідання («Гуморески з портфеля Воршилли»). У перших творах письменника, на думку сучасних дослідників, «...на повну силу відчувається пієтет до традиційного шляхетського двору (об'єкт глумлення позитивістів), зацікавлення «країною дитячих років», крім того, тут звучить – досконало зашифрований, з огляду на царську цензуру – мотив січневого повстання 1863 року, який стане популярним у письменників наступного покоління» [6, 136]. До того ж перші твори Сенкевича засвідчили його здатність відчувати і втілювати на папері настрої майбутніх читачів, що значно сприятиме популяризації його творів, зокрема й роману «Вогнем і мечем»: «...наскільки сильним було у Сенкевича відчуття того, що “висить у повітрі”, наскільки він був чутливим до потаємних прагнень польського читача. Відтоді харизма успішності у читача вже не залишала письменника» [6, 137].

Цілком очевидно, що родинне виховання, навчання, знайомство з ідеями позитивізму суттєво вплинули на формування переконань майбутнього польського письменника, сприяли тому, що згодом він став одним із відомих діячів і захисників польської культури. Боротьба за збереження національної самобутності, за чистоту польської мови; активна популяризація польського живопису, зокрема картин Я. Матейка; думки про роль Шопена в історії польської культури; актуальні рецензії на твори Ю. Крашевського й інших польських письменників; збір коштів для побудови пам'ятника А. Міцкевичу; активне відстоювання слави польської історії – ці й інші виступи Сенкевича в умовах жорстоких національних переслідувань виходили далеко за межі звичайної культурної діяльності. Часто вони мали значення політичних актів, спрямованих на пробудження національної гордості польського народу. Згодом таку ж мету ставитиме перед собою Сенкевич і під час написання художніх творів, звідси – захоплення традиціями «патріотичної гіперболізації», що, безсумнівно, вплинуло на художній пафос творчості Сенкевича, який найбільш повно виявився в його історичних романах.

Коротко зупинимось на кількох моментах історіософії Старицького й Сенкевича. Одразу маємо зауважити, що ні Старицький, ні Сенкевич не були істориками, філософами в науковому сенсі, тому й не створили спеціальних праць, які дали б наукові, теоретичні підстави для їхньої історіософії. Сказане не означає, що у світогляді письменників таких основ не було, адже реалізація «практичної історіософії» в прозі й культурно-просвітницькій діяльності Старицького й Сенкевича дає можливість говорити про сформовані історіософські погляди митців.

«Теоретичні» засади історіософії Старицького й Сенкевича сформувалися під впливом ідей Просвітництва, постулатів Французької революції, українського і польського Відродження, позитивізму, засад народно-культурницького напрямку. В історіософських поглядах українського письменника відрефлексовані ідеї, притаманні українській історіографії й літературі в цілому: ідея соборності України, високого призначення українського народу, пов'язане з ним розуміння національного менталітету. Його погляди, сформовані під впливом ідей М. Драгоманова (позиція української національної автономії) й І. Франка (питання про місце й роль людини, народу в історії, сутності віри та її значення в житті людини), дають підставу дослідникам говорити не лише про окремі історіософські уявлення письменника, а про певну систему [7, 22 – 23].

Для обох письменників близькою була думка про те, що саме нація витворює державу, а не навпаки. З огляду на це зростає роль філософсько-культурного вияву

національної ідеї. Цим можна пояснити той факт, що саме тема України (Польщі), їхньої історичної долі в різні епохи стала ключовою, наскрізною у всій творчості письменників і зображена ними в різних смислових площинах. Насамперед у цьому контексті мова йде про обстоювання прозаїками ідеї державності України (Польщі), яка була домінантою в історичній прозі Старицького й Сенкевича. Поряд із цією ідеєю активно розвивалася ідея виняткового призначення свого народу. Такі думки були заявлені спочатку Міцкевичем, а в Україні найчіткіше представлені в «Книгах буття українського народу» Костомарова. Згодом їх стали широко пропагувати в художній літературі й публіцистиці, наукових дослідженнях. Старицький, як і всі громадівці, переймався питанням про заснування національної періодики, професійного театру, широкого побутування української мови, оскільки вважав, що саме така міцна духовна основа має забезпечити національну самоідентифікацію народу.

Такі ж погляди щодо можливостей розвитку національної свідомості поляків відстоював і Сенкевич. Сучасна дослідниця І. Яжборовська, аналізуючи процеси формування національної ідеї в Польщі, підкреслює, що на межі XIX – XX ст. і, особливо, перед створенням польської національної держави, енергійно експлуатувалися історичні ідеологеми й міфологеми, покликані виховувати народ у дусі мобілізації національної ідеї. «Патріотичне виховання, – зазначає І. Яжборовська, – *volens nolens* базувалося на своєрідності польської історії, на мобілізації нації на боротьбу за звільнення від гноблення сусідніх держав, особливо Російської і Німецької імперій» [8, 230]. Сенкевич вважав своїм найвищим обов'язком підтримувати співвітчизників у складні часи бездержавності, дати їм опору в минулому, навести приклади оптимізму навіть у найважчих ситуаціях. Його історичні твори викликали в читачів відповідні рефлексії, пробуджували патріотизм.

Фактично, в усіх творах Старицького, і в історико-пригодницьких романах також, ідеї слов'янофільства викладалися й посутньо доповнювали історіософську систему письменника. По-перше, в абсолютній більшості творів помітна толерантність у зображенні взаємин українців і поляків, росіян, настанова на їхній окремішності (найчастіше диференціація відбувалася на конфесійному, соціальному та культурному ґрунті, також активно заявлена ідея української автономної державності). По-друге, у творах, особливо в історичній прозі, присутня візія ідеалізованого минулого, що, як правило, стосується козацьких часів і набирає виразних історіософських рис (ідеї козакофільства). По-третє, «європейськість» слов'янофільства Старицького, яке виявляється в захопленні ідеями просвітництва та їхньому пропагуванні, в широті державного мислення низки героїв творів. По-четверте, вагомість релігійного фактору, котрий став для Старицького альтернативою політичній боротьбі, основою розв'язання соціальних і морально-етичних проблем.

Проте у 80 – 90 рр. XIX ст. в польському суспільстві відбувся антипозитивістичний злам; не минули ці настрої й політичних переконань Сенкевича. Така зміна була зумовлена тим, що наприкінці XIX ст. теорія «позитивної праці» як політична стратегія поступово відходить у минуле під впливом нових політичних партій, концепцій, особливо соціалізму й націоналізму. Прихильники нових політичних течій, не пориваючи з традиціями повстанської ідеології, критикували позитивістичну тактику за політичну пасивність і виступали за активну діяльність. На думку Р. Радишевського, у цей період зіткнулися дві концепції збереження поляків як нації: «Позитивістична, яка вбачала шляхи збереження національної ідентичності та нарощування сили опору проти загарбників через цивілізаційний розвиток та демократичні суспільні зміни, і консервативна, яка черпала зразки до наслідування в минулому, у традиції, головна цінність якої вбачалася у державному існуванні нації. Консерватори користувалися історично забарвленим патріотичним лексиконом, а також репертуаром з національної та романтичної міфології» [6, 141]. Сенкевич не сприймав критичного ставлення позитивістів до минулого. Адже після поразки повстання деякі польські діячі краківської історичної школи (серед них найбільш відомі університетські професори Ю. Шуйський, С. Тарновський, М. Бобжинський) прагнули виробити нову політичну програму на основі аналізу польської історії. Об'єднувала представників краківської школи «песимістична» концепція історії Польщі, сутність якої можна звести до тези, що поляки самі спричинилися до занепаду Речі Посполитої [дет. про це див.: 9]. Серед головних

причин, які зумовили неминучий розпад колись могутньої держави, історики визначали шляхетську анархію («золота вольність») і відсутність політичної далекоглядності.

Позиція краківської школи викликала спротив і несприйняття Сенкевича, письменник вважав таку позицію паплюженням святого («вони піддавали сумніву право на існування народу» [5, 29]). На думку автора, історики, вказуючи на внутрішні причини занепаду Речі Посполитої, руйнують моральні підвалини народу. Остаточний переломний момент у творчості та ідейних переконаннях письменника відбувається у 1879 році, коли він, повернувшись із довгої мандрівки до Польщі, знаходить спільну мову з консервативними колами.

Польська консервативна доктрина базувалася на засадах традиціоналізму й оптимістичній «теорії відродження в занепаді», сутність якої зводилася до перекладання причин занепаду Речі Посполитої на дії держав-учасниць її поділів. Проблеми українського народу, нації, державності трактувалися консервативною суспільно-політичною думкою виключно в контексті «міфу про східні креси». Теза про національну меншовартісність та культурно-історичну відсталість українців стала вихідною точкою консервативної позиції, а головним мотивом такого підходу – ідея відповідності умовній ієрархічній шкалі народів періоду Ягеллонів у XVI – XVII ст. Таким чином, повернення й активне пропагування «ягеллонського міфу» дозволило польським історикам, зокрема представникам варшавської школи, стверджувати виняткову історичну роль польської держави як «передмур'я Європи». На зламі XIX – XX ст. ідея «передмур'я» християнського світу стала одним із поширених етнічних міфів, що давала змогу польським історикам і політикам претендувати на включення українських земель до складу майбутньої Речі Посполитої. Підсумовуючи висловлені тут спостереження, доречно видається думка історика О. Юрчук: «Щоб завуалювати процес поглиблення культурно-освітньої прірви між українцями та поляками, консерватори пропагували стереотип меншовартості українського та “обраності” польського народу. <...> У свідомості польського суспільства “Україна” розглядалася виключно як історико-географічна, а не політична категорія, що дозволяло довільно маніпулювати історичними фактами з метою утвердження тези про занепад української політичної традиції» [10, 10]. Такі принципи консервативної доктрини сповна втілює у своїй творчості Сенкевич, орієнтуючись здебільшого не на реконструкцію історії, а на трансформацію історичного змісту в міфологічний задля досягнення «функціональної дієвості».

Ведучи мову про історіософію аналізованих історичних творів Старицького й Сенкевича, варто окреслити принаймні декілька важливих моментів, з'ясування яких дасть змогу верифікувати деякі традиційні позиції літературознавців. Для початку необхідно звернутися до проблеми розуміння письменниками історії й історизму, власне, можливого впливу історичного пізнання на свідомість сучасників. Адже індивідуальне розв'язання письменником цієї проблеми історизму засвідчує характер її репрезентації в літературі та визначає ідейний і полемічний зміст творів. Трилогія Старицького «Богдан Хмельницький» і роман Сенкевича «Вогнем і мечем» були своєрідними антиподами, контрверсіями трактування тих самих історичних подій (Хмельниччина й занепад Речі Посполитої). Об'єднує історичні романи обох письменників не лише зацікавлення темами з минулого України, а й зосередження уваги на переломних, драматичних моментах історії. Історія зображується в них таким чином, щоб вона промовляла своїм патріотичним змістом до сучасників, активізувала в них одвічне прагнення свободи, стверджувала тяглість національно-патріотичних настроїв і визвольних змагань. Тому неодмінним атрибутом творів виступає просвітницько-виховна тенденція, що була взагалі однією з особливостей історичної прози другої половини XIX ст. Звідси – центральна проблема творчості Старицького й Сенкевича – життя українського й польського народу в широкому часопросторовому континуумі, у розмаїтті тем, сюжетів, жанрів. Позиція авторів, при всій зовнішній безсторонності, виразна й однозначна – обстоювання морально-етичних ідеалів свого народу, його права на самобутність, його важливої ролі в гармонізації міжетнічного суспільно-політичного простору.

Як відомо, трилогія Сенкевича та її великий успіх у читачів стимулювали принаймні кількох українських авторів (Старицького, Нечуя-Левицького, Грушевського, Кашенка) до

написання епічних творів. Звичайно, українські письменники моделюють образ історії XVII ст. з інших позицій, ніж польський белетрист. Поява роману «Вогнем і мечем» Сенкевича виразно заявила про польську рацію в історичній боротьбі XVII ст. Українські письменники наприкінці XIX століття приймають цей виклик, намагаючись сформулювати альтернативний щодо Сенкевича погляд на Хмельниччину. У цілому Старицький був свідомий полемічного завдання свого історичного проекту, розуміючи його як утвердження української (а з огляду на особливості публікації та розголосу – певною мірою і неофіційної російської) рації супроти популярних інтерпретацій польської історіографії, зокрема проти найбільш репрезентативного роману «Вогнем і мечем». На думку Г.Грабовича, в українській літературі немає прямих аналогій до роману Сенкевича [11, 174]. Жоден із серйозних українських творів не був написаний безпосередньо як «відповідь» Сенкевичу. Проте необхідно брати до уваги, що українські автори не тільки протиставлялися Сенкевичу, а й розвивали власну історіографічну традицію Гоголя й Куліша. У цьому випадку несинхронність реакцій можна пояснити також тим, що польська історіографія мала у своєму розпорядженні чимало наукових та науково-популярних праць, тоді як національна пам'ять українців до появи ґрунтовних студій Михайла Грушевського на межі XIX – XX ст. переважно концентрувалася в белетристиці (П.Куліш, М. Костомаров, Д. Мордовець та ін.).

Таким чином, полемічний аспект історичної прози XIX ст. є свідченням еволюції форм культурної свідомості українців та поляків. Досить важливо також, що тут маємо справу з дискурсивною практикою, яка забезпечує тісну конкретну взаємодію, постійний контакт, багатозначний вплив. Романтичний міф козаччини, розкритий в українських повістях М. Гоголя, зазнав критичного переосмислення й перекодування в романах П. Куліша, Г. Сенкевича, М. Старицького. Проте навіть наприкінці XIX ст. в ньому виразно зберігається ідеалістичне уявлення про силу національного духу як основний критерій історичної правди.

У центрі концепції українського митця головною, з огляду на філософію національної ідеї, є проблема «Україна і світ», що ґрунтується традиціях тогочасного романтизму, поєднаного з ідеями християнської філософії, яка завжди визначала спрямування української культури. Згідно з цією концепцією, історія – це шлях людства, накреслений Богом. Завершення історії можливе при дотриманні двох передумов, які відповідають первісному Божому задуму: усі народи й племена повинні жити на засадах рівності, свободи, що панують як всередині кожного народу, так і у відносинах їх один до одного. Віра й любов до єдиного істинного Бога є другою необхідною передумовою. Старицький переконаний у тому, що головний зміст і спрямування історичного процесу визначає народ, тому його цікавить народне життя та його історична доля.

Найбільше відмінностей між польським і українськими творами спостерігається в потрактуванні причин Хмельниччини й постаті самого гетьмана, на цих аспектах варто зупинитися детальніше. На думку дослідників, Сенкевич уміло використав переконливо обґрунтовані К. Шайнохою у праці «Два роки нашої історії» не тільки міфологему про Річ Посполиту як «мур християнства», а й тезу про польську колонізацію як визначальний чинник розвитку України в XVII ст. і особливий характер її населення як рушійну силу повстання. Проте історик при цьому детально зобразив усі форми утисків в Україні: соціальні, національні та релігійні, наголошуючи на їхній особливій жорстокості, порівняно з іншими регіонами Речі Посполитої. Натомість у романі «Вогнем і мечем» основною причиною повстання визнано «дикість» українства й нібито авторитетно заперечено існування будь-якого гноблення. «Мотивація “бунту” в художньому творі ґрунтується, з одного боку, на спотвореній рецепції історичних нарисів, а з іншого – на дещо трансформованій романтичній традиції й бароковому топосі “перевернутого світу”» [12, 13]. Тому Сенкевич рішуче відкидає аргументи нерозумної політики, почуття провини перед українцями, більше того, можливість якогось спільного ґрунту. У романі Україна постає як щось демонічне, абсолютно чуже, тому й не має нічого спільного з Польщею. Козаки, на його думку, позбавлені найменшого почуття патріотизму, прагнуть лише до «дикої волі і несвідомо руйнують плоди вікової праці

шляхтичів» [13, 132]. Повсталі маси та способи їхньої боротьби зображені як демонічні, стихійні, розгнудані. У романі «Вогнем і мечем» відсутня глибока рефлексія над причинами війни, які тут зводяться лише до непереконливих аргументів, перерахованих Хмельницьким у дискусії зі Скшетузьким, авторських тверджень про помсту гетьмана за власні образи та змалювання непривабливого соціально-психологічного портрету козацтва й українського населення, яке охоче пристало до «ганебної» справи.

Натомість Старицький відтворив своє бачення складних українсько-польських взаємин XVII – XVIII ст., де Україна – субдержавна у складі Речі Посполитої. Український письменник передовсім обстоює ідею державності України, яка, на слушну думку Н.Левчик, «була провідною в історичній прозі Михайла Старицького – найменше вивченій частині його творчої спадщини...» [14, 39]. Показовими є роздуми Богдана Хмельницького в завершальній частині трилогії (завершальна частина трилогії «У пристани», до речі, найбільш насичена різноманітними історіософськими судженнями), коли гетьман розмірковує про подальшу долю спустошеної України: «Но где же правда? Где искать блага? Что может создать цветущий сад, а не мертвую, ужасающую пустыню? ... Припомнил Богдан снова слова превелебного владыки: «Когда вырастают дети, то они покидают вотчима и закладывают свой дом». Но выросли ли для этого дети?... Нет, нам без вотчима, без опекуна жить невозможно, – раскубит нас, как горох при дороге; роскошным ковром раскинул Господь нашу Украину, да не оградил от соседей высокими горами, глубокими морями, и раз Польша рухнет, мы останемся прямо на раздорожье. И что тогда?...» [3, 3, 400-401]. Далі Старицький описує, як непросто було для Хмельницького вибрати союзника і які чинники зумовили вибір. Гетьманові та його соратникам була близька ідея державної окремішності, незалежності, але мали зважати на геополітичні обставини, на кон'юнктуру, зазіхання з боку сусідів чи союзників: «Что выгоднее – союз с королем или протекция Москвы и Порты?» [3, 3, 181]. «Зрештою, поступово й послідовно реалізується в романах і повістях Старицького переважно ідея України як субдержави з широкими правами автономії», – слушно підсумовує В. Поліщук [15, 212].

Війна українців із поляками трактується в трилогії як війна «двох кривих народів», хоча українці виступають як окремий народ, проте близький, «братній». Тому навіть польський король у зображенні Старицького постає як повна протилежність розбещеній, жорстокій шляхті, як прихильник українського народу [див., напр., 3, 5/1, 247-248, 415, 435]. Так письменник прагнув реалізувати цілу низку своїх історіософських задумів, зокрема і щодо причин визвольної війни українців. Своїми твердженнями він явно полемізував із відповідними судженнями польського письменника. «Звідси і загострене до краю, незрідка нарочисте, із втратою почуття художньої (та, мабуть, і історичної) міри, одноплосинно-негативне зображення польської шляхти і її дій. І тут за принципом “навспак” до роману Сенкевича» [15, 217]. Проблема мотивації причин війни в романі Старицького також набуває історіософського звучання, полемічності. Прагнучи довести своє бачення проблеми, письменник вдається до прийому контрастного зображення, цим самим знову ж таки полемізуючи із Сенкевичем. Старицький глибоко проаналізував причини Визвольної війни, показав усю її глибину, закономірність і цим самим намагався спростувати ще один міф про стихійність її початку й занадто спрощені причини, що зводилися до особистих образ Хмельницького. У творі спостерігаємо вплив релігії на світоглядно-історіософський аспект творчості Старицького, що знаходить вияв у тотожності, невіддільності понять «національне» і «релігійне». Тому проблему захисту православ'я письменник поставив у центр українсько-польських протистоянь не лише в добу Хмельниччини, а й у пору гайдамацьких рухів («Останні орли»).

Проблема мотивації причин війни, розпочатої Хмельницьким, у романі Сенкевича й трилогії Старицького набуває історіософського звучання, а під пером Старицького ще й полемічної загостреності. Адже подана в антиукраїнському дусі польською стороною, особливо Сенкевичем, вона негативно представляла національну сутність України та українців на європейському просторі. Адже щодо мотивів повстання козаків точка зору ні оповідача, ні персонажів не змінюється протягом усього твору Сенкевича. Польський письменник щоразу звертається до своєрідного мотивування причин саме громадянської, а

не визвольної війни прагненням дикого населення до розбою, сваволі, анархії, підпалів, при цьому апелюючи до романтичного стереотипу свободи, запорозької вольниці: «...дикий за своєю природою люд горнувся до нього (Хмельницького. – В.М.), бо коли мазовецький чи великопольський селянин без нарікань ніс це ярмо гноблення й утисків, яке в усій Європі тяжіло над “нащадками Хама”, українець, разом з повітрям степів засвоював любов до необмеженої, дикої й буйної, як самі степи, свободи. Чи ж хотілося йому ходити за панським плугом, коли погляд тонув у божій, а не панській пустелі, коли з-за порогів його кликала Січ: “Кинь пана й іди на волю!” – коли жорстокий татарин учив його війни, призивав його очі до пожеж і вбивств, а руки до зброї? Чи ж не краще йому було у Хмеля бушувати і панів різати, ніж гнути горду спину перед підстаростою?» [13, 174]. Таким чином традиційні мотиви романтичної поезії, притаманні, зокрема «українській школі», яка оспівувала культурну й природну самобутність українського регіону, прагнення народу до соціальної й політичної свободи, на сторінках роману трансформувалися в «дику» свободу вседозволеності й свавільності: «... їм не треба ніякої іншої свободи, крім свободи для грабунків і підпалів» [13, 165], – такий сумний висновок робить Адам Кисіль.

Отже, мотивація повстання в романі «Вогнем і мечем» ґрунтується, з одного боку, на дещо зміненій романтичній парадигмі, з іншого, – на спотвореній рецепції історичних праць. Знаючи з відповідних джерел, що часто утиски українського народу були більшими, ніж на інших територіях Речі Посполитої, Сенкевич весь час наголошує на протилежному: така позиція присутня і в авторській мові, і в мові персонажів. На звинувачення Сенкевичем українського народу в дикості, нецивілізованості Старицький розгортає в трилогії численні картини й епізоди, котрими прагне аргументовано заперечити подібні звинувачення, створити інший, цивілізований, європейський образ України. Тому, зображуючи українське суспільство того часу, український письменник переконливо показує його високоморальним, духовним, наголошує на глибоких і міцних національних традиціях суспільного буття, культури, віри.

Висновки. Обом письменникам близькою була думка про важливу роль філософсько-культурного вияву національної ідеї. Цим пояснюється той факт, що саме тема України / Польщі, їхньої історичної долі в різні епохи, стала наскрізною для всієї творчості письменників і зображена ними у різних смислових площинах. Насамперед у цьому контексті мова йде про обстоювання прозаїками ідеї державності України і Польщі, яка була домінуючою в історичній прозі Старицького і Сенкевича. Ідея державності у зазначених романах функціонує на різних рівнях. По-перше, на теоретико-політичному рівні (необхідність повноцінної держави України і Польщі). Також присутня у висловлюваннях персонажів-носіїв національної ідеї про долю країни (Хмельницький у Старицького, Вишневецький у Сенкевича). Важливим є зоровий, видимий, часовий (історична давнина і сучасність) образ Вітчизни у романах обох письменників.

Список використаної літератури

1. Некряч О. Основні концепти історіософії Тараса Шевченка і Миколи Костомарова / О. Некряч // Шевченкознавчі студії. – 2008. – Вип. 11. – С. 160 – 165.
2. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: Імператив України. Історіо- й націософська парадигма / Ю. Барабаш. – К., 2004. – 181 с.
3. Старицький М. Лист до І. Франка // Старицький М. Зібрання творів: У 8 т. / М. Старицький. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8. – С. 636 – 637.
4. Зеров М. Літературна позиція М. Старицького / М. Зеров // Життя й революція. – 1929. – №6. – С. 77 – 91.
5. Sienkiewicz H. Listy z podróży / H. Sienkiewicz. – Kyjiv: Lionet L.t.d., 1995. – P.12. – 645 s.
6. Радишевський Р. Література та історія в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича / Р. Радишевський // Українська полоністика. – 2005. – № 2. – С. 132 – 148.
7. Обрусна С. М.П. Старицький як популяризатор та дослідник історії України / С. Обрусна // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50. – С. 20 – 25.
8. Яжборовская И.С. Национальная идея в Польше: история и современность / И.С. Яжборовская // Национальная идея на европейском пространстве в XX веке: сборник статей / Отв. ред. Е.Ю. Полякова. – М.: [б. и.] 2005. – Ч. 1. – С. 228 – 250.
9. Руда О.В. Дослідження козацької проблематики в працях представників краківського історичного середовища зламу XIX – XX ст. / О. Руда // Наукові зошити краківського історичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 7. – С. 163 – 177.

10. Юрчук О.Ф. Українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918 – 1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка / О.Ф. Юрчук. – Л., 2005. – 18 с.
11. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
12. Чужа Т. Топос «перевернутого світу» у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» / Т. Чужа // Слово і час. – 2003. – №1. – С. 51 – 55.
13. Сенкевич Г. Вогнем і мечем / Пер. В.С. Бойка; Передмова, словник Р. Радишевського. – Харків: Фоліо, 2006. – 638 с.
14. Левчик Н. Історична проза М. Старицького / Н. Левчик // Слово і час. – 1990. – №12. – С. 38 – 44.
15. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: монографія / В. Поліщук. – Черкаси: Брама, 2003. – 376 с.

References

1. Nekryach, O. (2008). Taras Shevchenko's and Mykola Kostomarov's basic concepts of history. *Shevchenkoznachni studiyi (Shevchenko studies researches)*, 11, 160-165 (in Ukr.)
2. Barabash, Y. (2004). *Taras Shevchenko: The imperative of Ukraine. Historical and nationally-sophical paradigm*. Kyiv (in Ukr.)
3. Starytsky, M. (1965). *Letter to I. Franko*. Kyiv: Dnipro, 8, 636-637 (in Ukr.)
4. Zerov, M. (1929). M. Starytsky's literary position. *Zhyttya y revolyutsiya (Life and Revolution)*, 6, 77-91 (in Ukr.)
5. Senkevich, H. (1995). *Letters from a trip*. Kyiv: Lionet L.t.d., 12-645 (in Pol.)
6. Radshevskyy, R. (2005). Literature and history in the novel by Henryk Senkevich «With fire and sword». *Ukrayins'ka polonistyka (Ukrainian Polish Studies)*, 2, 132-148 (in Ukr.)
7. Obrusna, S. (2003). M.P. Starytsky as a popularizer and researcher of history of Ukraine. *Cherkasy*, 50, 20-25 (in Ukr.)
8. Yazhborovskaya, I.S. (2005). The national idea in Poland: history and modernity. *Natsyonal'naya ideya na evropeyskom prostranstve v XX veke (The national idea in the European space in the twentieth century)*, 1, 228-250 (in Rus.)
9. Ruda, O.V. (2005). Research Cossack issues in the writings of the representatives of the Kharkiv historical environment fracture XIX – XX. *Naukovi zoshyty krakivs'koho istorichnoho fakul'tetu L'viv'skoho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka (Scientific Notebook Krakow Faculty of History Lviv University)*, 7, 163-177 (in Ukr.)
10. Yurchuk, O.F. (2005). *Ukrainian issues in the Polish conservative social and political thought of the interwar period (1918 – 1939)*. Lviv (in Ukr.)
11. Grabovych, G. (1997). *On the history of Ukrainian literature: Research, essays, polemics*. Kyiv: Osnovy (in Ukr.)
12. Chuzha, T. (2003). Topos «inverted world» in the novel by Henryk Senkevich «With fire and sword». *Slovo i Chas (Word and Time)*, 1, 51-55 (in Ukr.)
13. Senkevich, H. (2006). *With fire and sword*. Kharkiv: Folio (in Ukr.)
14. Levchuk, N. (1990). M. Starytsky's historical prose. *Slovo i Chas (Word and Time)*, 12, 38-44 (in Ukr.)
15. Polishchuk, V. (2003). *Mykhailo Starytsky's fiction*. Cherkasy: Gateway (in Ukr.)

Martsenishko Victoria Oleksandrivna,

Lecturer at the Department of at the Department of Ukrainian Literature and comparative studies Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy

e-mail: vikolitta@mail.ru

MAIN CONCEPTS OF MYKHAILO STARYTSKY'S AND GENRIK SENKEVICH'S HISTORIOSOPHY: THE COMPARATIVE ASPECT

Abstract. Introduction. *The second half of the nineteenth century in Ukraine is marked by emergence of the Ukrainian idea philosophy as the theoretical aspect of the Ukrainian national renaissance. Historiosophy has determined a direction of the Ukrainian culture development during definite period. That process has taken place as a part of the whole Slavic one and all the European movement wider that has been directed to the cognition of the past for awareness of essence and sense of its national being, recognition of the ethnic identity.*

Purpose of the article are studying of the function of the historiosophic conception in formation of the ideological discourse in historical prose of the last quarter of the nineteenth century, explaining of the significance of such literature in formation of the national-political ideologies and programs of the Ukrainian and Polish social-political developments. Research objects are Mykhailo Starytsky's trilogy «Bogdan Khmelnytsky» and Genrik Senkevich's novel «With Fire and Sword».

Results. *Illustrating through the example of the patriarchal human's ideals the prosaists strived to reveal opposite values of the individual and every single person's psychology. Preference for the general social over individual, frontier between the good and evil, truth and untruth, freedom and lack of freedom,*

rise of spiritual and moral collapse are accented in the novels. The base identity of the analyzed literary works is found: writers simulate the formula of the eternal mental trouble, permanent endeavour to progress for the truth and honor which is individual, collective and national. Actually it has formed Mykhailo Starytsky's and Genrik Senkevich's literary vision of history.

Originality. *The article deals with complex analysis of Mykhailo Starytsky's trilogy «Bogdan Khmelnytsky» and Genrik Senkevich's novel «With Fire and Sword» for researching of the specific of writers' literary historicism.*

Conclusion. *Mykhailo Starytsky's and Genrik Senkevich's historiosophy is a specific synthesis of the historiographical and historiosophical principles by the anteriority of the subjective and evaluative base in interpretation of the historic events. The attention and respect to the fact and the source base are common for writers. But they have primary interest to the anthropological space of the history, personality's function, dramaticism of her being in the context of nationwide drama or tragedy. That is factor not as factological as spiritual-psychological.*

Key words: *historiosophy, historicism, historic novel, author, psychology, image, national problem, discourse, interpretation, transformation, concept.*

Одержано редакцією 15.12.2015
Прийнято до публікації 22.12.2015

УДК 82.091

КЛИМЕНКО (СИНЬООК) Ганна Андріївна,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української літератури та компаративістики
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: anna.syniook@gmail.com

СТАРОЗАВІТНА “ПІСНЯ НАД ПІСНЯМИ” В ЛІТЕРАТУРНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА ТА ЛЕОНІДА ПЕРВОМАЙСЬКОГО

*Поклади ти мене, як печатку на серце своє,
як печать на рамено своє,
бо сильне кохання, як смерть,
засдроці непереможні, немов той шеол,
його жар жар огню, воно полум'я Господа!
("Пісня над Піснями" 8:6).*

У науковій студії здійснено спробу дослідити специфіку літературних рецепцій та адаптацій Біблійної “Пісні над Піснями” у прозових набутках Шолом-Алейхема та Л. Первомайського (на матеріалі повісті “Пісня пісень” та оповідання “З Пісні Пісень”), елімінувати й проаналізувати спільні й відмінні риси. Звернено увагу на незбагненість сакральної “Пісні над Піснями”, проілюстровано множинність інтерпретацій, окреслено суть окремих концепцій, моделей, методів тлумачення претексту. З-поміж основних – буквальне й алегоричне прочитання.

Компаративний аналіз двох літературних рецепцій Старозавітної історії – повісті Шолом-Алейхема “Пісня пісень” та оповідання Л. Первомайського “З Пісні Пісень” – доповнює зіставлення деяких аспектів життєвих і творчих доль митців. Означено як паралелі (приналежність письменників до Полтавської губернії, юдейського етносу, різногранність творчих особистостей, тяжіння до фольклору, релігійність), так і розбіжності (реалізація в різних культурно-літературних і мовних стихіях, визрівання в децю відмінних соціально-політичних і культурних умовах, але й тут віднаходяться точки дотику).

У тексті “юнацького роману” Шолом-Алейхема простежено аналогії між біблійними героями (Соломоном і Суламітою) та персонажами твору – Шимеком і Бузею. Звернено увагу на